

نکاتی درباره شهید ثانی

محمد کاظم رحمتی

اشاره: زین الدین بن علی بن احمد مشهور به شهید ثانی (متوفی ۹۶۵)، عالم و فقیه نامور امامی است که دانسته های پراکنده فراوانی درباره او در لابه لای آثار چاپی و نسخه های خطی موجود است که جمع آوری و تدوین این مطالب می تواند به روشن شدن گوشه هایی از زندگی شخصی و علمی او بینجامد. نوشته حاضر تلاشی است جهت تدوین و گردآوری این گونه نکات پراکنده ای درباره شهید ثانی بر اساس جستجو در برخی فهرس نسخه های خطی.

شاگردان شهید ثانی

نبود اثر جامعی در تاریخ نگاری در میان شیعیان متاخر و از دست رفتن آثار نگاشته شده عالمان جبل عاملی در جریان انتقال میراث جبل عامل به ایران، به ناشناخته ماندن هویت برخی از عالمان عاملی عصر صفویه منجر شده است، هر چند این وضعیت درباره برخی از عالمان ایرانی عصر شاه اسماعیل اول تا عصر شاه عباس نیز وجود دارد. این گمان نیز که شاید رتبه و مرتبت علمی این عالمان چندان نبوده که مورد توجه قرار گیرد نیز نادرست است. این وضعیت خاصه درباره عالمانی که به ایران مهاجرت نکرده و جایگاه فقهی متوسطی نیز داشته اند، بیشتر است. از این رو برای شناسایی این افراد راهی جز مراجعه به فهرس نسخه های خطی باقی نمی ماند. بخش مهمی از این عالمان شاگردان شهید ثانی هستند که از مناطق مختلف جبل عامل، عراق عرب و عراق عجم برای شاگردی به نزد او می رفته اند، امری که در نهایت به شهادت شهید و در نظر آمدن او به چشم

مخالفتش گردید. از بررسی برخی از فهرس نسخه های خطی نام این افراد به دست آمد:

(۱) حسین بن مسلم بن حسین بن محمد عاملی. اطلاعات ما درباره این فرد عاملی بر اساس نسخه ای از کتاب تمهید القواعد الاصولیه شهید ثانی است که شهید آن را در عصر جمعه یکم محرم ۹۵۸ به اتمام رسانده و بعدها در شب سه شنبه ۸ رجب ۹۵۸ فهرستی برای مطالب محتوی کتاب نیز نگاشته است. حسین عاملی نیز نسخه ای از کتابت نسخه ای از کتاب را در سه شنبه سوم ذی حجه ۹۵۸ تمام کرده بود و آن را نزد مؤلف خوانده و با شهید ثانی مقابله کرده است. این نسخه را بعدها در دست شخصی به نام محمد بن علی بن محمد الموسوی افتاده و وی نسخه ای از آن کتابت کرده است (تاریخ پایان کتابت، شب جمعه ۲۴ ذی حجه ۹۶۸) ذکر شده است.^۲

(۲) سید علی بن حسین بن صائغ جزینی.

از شاگردان شهید ثانی که شهید با دختر او نیز ازدواج کرده و فرزندش حسن مشهور به صاحب معالم، نوه دختری اوست. وی همان گونه که از شهرتش می توان دریافت در روستای جزین سکونت داشته است. وی آثار مختلفی را با شهید ثانی مقابله و تصحیح کرده که از جمله آنها نسخه ای از کتاب الرجال ابن داود حلی است. در نسخه ای نفیس که بر اساس نسخه ابن صائغ کتابت شده این مطلب درباره مقابله نسخه کتاب الرجال به قلم وی درج شده است :

بلغ مقابلة بنسخة مقابلة علی الشهيد الثانی - قدست نفسه الزکیة و افیض علیها المرحم الربانیة - و له علیها جملة من فوائد کتبناها و میزناها بحرف زای، و ربما کان فی بعضها شیء ذکرناه، و ربما کان فی النسخة مواضع مختلة أشرنا فی محلها إلی ذلک، و کان خاتمة المقابلة یوم الأحد الثامن و العشرین من شوال سنة ثمان و سبعین و تسعمائة، و کتب المتعاطی لذلک علی بن حسین بن الصائغ، تجاوز الله تعالی عن سبائهم.^۳

(۳) محمود بن محمد لاهیجانی. از شاگردان شهید ثانی که سالهای فراوانی را نزد شهید ثانی بوده و در گزارشی مهم و کوتاه از آخرین روزهای زندگی شهید ثانی ارائه کرده است. اطلاعات چندانی درباره او در دست نیست اما بر اساس همین اطلاعات می دانیم که از شاگردان مهم شهید ثانی بوده است. محمود بن محمد بن علی بن حمزه لاهیجانی گیلانی (متوفی بعد از ۱۵۸۶/۹۹۴) شاگرد زین الدین که همراه وی در هنگام دستگیری در مکه بوده، تأیید می شود. محمود که اهل لاهیجان، ناحیه ای در گیلان ایران بوده، به جبل عامل برای تحصیل نزد زین الدین سفر کرده است. کهن ترین مدرک دال بر این شاگردی، اجازه ای است که زین الدین به لاهیجانی در بعلبک و در اول رجب ۹۵۳/۲۸ آگوست ۱۵۴۶ داده است. لاهیجانی همچنین اجازه ای دیگر از شاگرد زین الدین، محیی است. لاهیجانی ظاهراً سالیان متمادی نزد زین الدین، از جمله سالهای اختفاء زین الدین در جبل عامل بوده و او را در سفر به مکه در ۱۵۵۷/۹۶۴ همراهی کرده است. او احتمالاً در ۱۵۵۹/۹۶۶،

الدین بن احمد بن تاج الدین میسی، در کربلاء، اواخر ربیع الثانی ۹۵۴/ میانه ژوئن ۱۵۴۷ دریافت کرده مدتی نه چندان طولانی بعد از شهادت شهید ثانی به ایران بازگشته است. دیگر مطلب دانسته درباره لاهیجانی آن است که وی مجموعه از رسائل حدیثی و فقهی را میان سالهای ۹۵۷ - ۹۶۶ کتابت کرده و سپس آنها را نسخه های اساس مقابله کرده است. از جمله نسخه ای کتاب الرعایه شهید ثانی که وی آن را در مکه و در سال ۹۶۶ کتابت و مقابله کرده است.^۴ مطلب چندانی درباره فعالیت های بعدی لاهیجانی و تاریخ وفات او دانسته نیست جز آنکه او دست کم تا ۹۹۴/۱۵۸۶ حیات داشته چرا که اجازه ای به صدر جهان حسین بن روح الله حسینی طوسی در ۲۲ شوال ۹۷۴/ ۲ مه ۱۵۶۷؛ سید عماد الدین علی بن هاشم در ۲۳ صفر ۹۹۴/ ۱۳ فوریه ۱۵۸۶ و امیر معین الدین محمد بن عماد الدین محمود شاه ابوتراب در ۱۴ ربیع الاول ۹۹۴/ ۵ مارس ۱۵۸۶ داده است.^{۱۲۵} در چهارشنبه ۱۲ شعبان ۹۹۴ لاهیجانی از مقابله نسخه از کتاب خلاصه الاقوال فراغت حاصل کرده است. لاهیجانی که نسخه ای از کتاب خلاصه الاقوال که شهید ثانی در اختیار داشته، را با نسخه ای دیگر که اکنون در کتابخانه آستان قدس رضوی (فهرست، ج ۶، ص ۶۰۰) موجود است، با شخصی که متأسفانه نام آن ذکر نشده، مقابله کرده است. با توجه به اهمیت نسخه کتابت شده شهید ثانی، به نظر می رسد که بسیاری از نسخه های موجود این کتاب در کتابخانه های ایران، در واقع استنساخ های بی واسطه یا با واسطه از نسخه شهید ثانی باشند. توجه به این مطلب برای تصحیح کتاب ضروری است.

اهمیت بیشتر لاهیجانی به واسطه نسخه هایی از آثار شهید ثانی است که وی از روی نسخه های شهید ثانی برای خود کتابت کرده و بعدها این نسخه ها اساس نگارش و استنساخ نسخه های دیگر آثار شهید در ایران بوده است.^۵ از این گونه آثار نسخه های از مسالک الافهام شهید ثانی است که بر اساس نسخه ای که لاهیجانی در آخرین روزهای زندگی شهید ثانی به استنساخ آن مشغول بوده است، را می توان نام برد. درباره کتاب مسالک الافهام شهید ثانی این توضیح را می توان داد که نسخه های از این کتاب وجود داشته و دارد که دارای انجامه های بوده اند که در این انجامه ها اطلاعات خاصی آمده است. از جمله نسخه ای که شاگرد شهید محمود لاهیجانی کتابت کرده و در آن این انجامه که خود شهید ثانی بر کتاب خویش افزوده، را نقل کرده است. «تم الجزء الثالث من کتاب مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام و اتفق الفراغ منه مع تراکم صروف الحدیثان المکدرة للافکار و الادهان الموجبة لمزید السهو و النسیان و من اطلع منها علی عشر العشیر اقام عذری علی ما عیناه ان یقف فیه علی خلل و سهوا و ... یوم الاحد عشرین شهر ربیع الاول سنة ثلاث و ستین نسخه ای شماره ۵۱۲ کتابخانه مجلس سنا سابق نقل شده است. همچنین علی بن محمد عاملی (الدر المنثور، ج ۲، ص ۱۹۰) انجامه ای از نسخه ای از کتاب المسالک شهید را نقل کرده که در آن عبارتی و تسع مائة احسن الله ... فی یسر و عافیة علی ید مؤلفه الفقیر الی الله تعالی زین الدین بن علی بن

احمد الشامی العاملی عامله الله تعالی و عفی عن سیئاته و وفقه لاکماله بحمد و آله.» این انجامه در از سید علی صائغ درج شده است (در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۲۶۶۴ نسخه ای از کتاب مسالک وجود دارد که نوه شهید ثانی، علی بن محمد بن حسن آن را مقابله کرده است. در انجام این نسخه نیز عبارتهایی دال بر شرایط دشوار شهید ثانی درج شده اما مصححین کتاب المسالک که از این نسخه نیز در تصحیح کتاب بهره برده اند، این مطالب را نقل نکرده اند. برای گزارش اجمالی از این نسخه بنگرید به: سید احمد حسینی، فهرست کتابهای خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج ۷، ص ۲۴۵). بر اساس این انجامه ها می توان نسخه های اساس و نسخه های کتابت شده از یکدیگر کتاب المسالک شهید را شناسایی کرد.^۶

۴) صنع الله بن محمد. تنها اطلاع ما درباره این شخص آن است که وی نسخه از کتاب شرح البدایة شهید ثانی را در شوال ۹۶۱ کتابت کرده است. از آنجا که صحبتی از مقابله این نسخه به شهید ثانی نشده، احتمالاً فرد آخر تنها کاتب نسخه باشد. نام وی نشانگر ایرانی بودن اوست و با توجه به تاریخ کتابت و تاریخ فراغت شهید ثانی از تألیف کتاب حاضر (سه شنبه پنجم ۹۵۹ نشان از توجه عالمان ایرانی به آثار شهید ثانی است).^۷

۵) فعالیت های آموزشی شهید ثانی در بعلبک به شاگردان ایرانی و عاملی، از مسائل مهمی بود که مخاطرات فراوانی برای شهید ثانی به همراه آورد. از شاگردان عاملی شهید که در بعلبک نزد او به تحصیل مشغول بوده، نام حسین بن مسلم بن حسین بن محمد مشهور به ابن شعیر عاملی و سلمان بن محمد عاملی را می دانیم. ابن شعیر نسخه ای از کتاب منیة المرید شهید را به احتمال زیاد در بعلبک در چاشتگاه روز پنج شنبه سیزدهم جمادی الاولی ۹۵۴ به پایان رسانده و آن را با نسخه شهید مقابله کرده و گواهی از سماع کتب نزد شهید ثانی در حواشی نسخه موجود است. همچنین ابن شعیر در همین سال نسخه ای از کتاب مسکن الفوائد را استنساخ کرده و و شهید در پایانی گواهی بر قرائت کتاب در برگ آخر نسخه نگاشته است (این نسخه به شماره ۱۰۱۷ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است) شهید همچنین اجازه روایت کتاب منیة المرید به سلمان بن محمد در روز پنج شنبه دوم ذی القعدة ۹۵۴ داده است. برای اطلاع از توصیف این دو نسخه و متن اجازه ها بنگرید به: مختاری، مقدمه بر منیة المرید، ص ۶۶-۶۸.

۶) از دیگر شاگردان احتمالاً ایرانی شهید، حسین بن محمد بن علی بن احمد حسینی است که نسخه ای از کتاب روض الجنان شهید را در روز ششم، ربیع الاول ۹۵۸ به پایان رسانده و حواشی متعددی را به نقل از شهید در حاشیه نقل کرده و اشاره کرده که این حواشی از املاء مؤلف است (مقدمه مختاری بر منیة المرید، ص ۳۳-۳۴، پاورقی ۳).

۶) نسخه ای نفیس از کتاب اربعین شهید اول است که سلطان حسین محمدی در سال ۹۶۰ و در شهر مشهد کتابت کرده است. در انتهای نسخه شخصی به نام سیف الدین خادم بن مخدوم حسینی اجازه ای به جعفر بن امام الدین طهرانی داده است. نکته جالب توجه در این اجازه این است که

حسینی در متن اجازه متذکر شده که اجازه روایت اربعین شهید اول و آثار دیگری را به اجازه، از شهید ثانی که از او به اعظم علماء شیعه در روزگار خود یاد کرده، أخذ کرده است. احتمالاً حسینی یکی دیگر از شاگردان ایرانی شهید ثانی باشد که به علت آوازه شهید به جبل عامل سفری داشته و در هنگام اقامت خود در آنجا که ظاهراً کوتاه نیز بوده، از شهید اجازه ای دریافت کرده است. برای متن اجازه بنگرید به: محمد بن مکی العاملی الجزینی، الأربعون حدیثاً، تحقیق و نشر مدرسه الامام المهدي عليه السلام، قم ۱۴۰۷، ص ۱۳-۱۵. از شاگردان ایرانی شهید ثانی که در دمشق و در سال ۹۵۹ اجازه روایت کتاب الروضة البهیة را دریافت کرده، شخصی است به نام فضل الله حسینی که در ۲۱ جمادی الاولى ۹۵۷ در دمشق اجازه روایت کتاب الروضة را از شهید گرفته است.^۸

(۷) از دیگر شاگردان ایرانی شهید، میر فخر الدین / شرف الدین محمد بن حسین حسینی سماکی است. وی که از سادات استرآباد بوده، یک چندی شیخ الاسلام سبزواری بوده و با شهید ثانی مکاتباتی داشته و وی با شهید ثانی در هنگام سفر زین الدین به نجف در ۹۴۶ دیدار داشته است (الدر المنتور، ج ۲، ص ۱۶۹). شهید ثانی به صورت مکتوب در رساله کوتاه أجوبة مسائل السيد شرف الدین السماکی (رسائل الشهید الثانی، ج ۱، ص ۶۳۷-۶۵۳ به برخی از پرسش های او پاسخ داده است. سماکی به نوشته حسن بیگ روملو (احسن التواریخ، ص ۶۳۸) در شب دوشنبه، نهم ذی القعدة ۹۸۴ در گذشته است.^۹

(۸) از میان نسخه های مدرسه فیضیه، نسخه ای به شماره ۲۱۸۹ که توسط محمد بن احمد بن سید ناصر الدین حسینی در پنجشنبه بیست و ششم ذی حجه ۹۶۱ کتابت شده دارای اهمیت است. اگر تاریخ کتابت حسینی درست باشد، به قرینه نسخه ای که از الروضة البهیة که در کتابخانه مدرسه فیضیه قم موجود است، احتمالاً او نیز یکی دیگر از شاگردان ایرانی شهید ثانی باشد (فهرست، ج ۱، ص ۱۸۴).

کتابخانه شهید ثانی

شهید ثانی کتابخانه مهمی در اختیار داشته که مشتمل بر دو هزار جلد کتاب بوده که بیش از دوپست کتاب از این تعداد، آثار خود شهید و خط وی بوده است. این کتابخانه در طی زمان از میان رفته و در روزگار علی عاملی بقایای آن به ایران منتقل شده است. شهید خود گاهی از آثار موجود در نزدش سخن گفته از جمله در بخش سنت اجازه حدیث به کودکان کتاب الرعاية متذکر شده که شهید اول از اکثر مشایخ عراق برای فرزندانش که در شام به دنیا آمده بودند در نزدیکی هنگام تولد آنها اجازه گرفته که شهید ثانی در ادامه بیان می دارد که اصل این اجازات (و عندی الان، خطوطهم له بالاجازة) اکنون در نزد وی موجود است.^{۱۰} نام تعدادی از آثار کتابخانه شهید که در فهرست های نسخه های خطی به آن اشاره شده، چنین است:

(۱) در میان آثار نگاشته شده در سنت اربعین حدیث نگاری امامیه، اربعین حدیث نوشته شده

توسط منتجب الدین رازی اثری جالب توجه است. یکی از شاگردان منتجب الدین رازی به نام برهان الدین محمد بن محمد بن علی حمدانی قزوینی نسخه ای از این کتاب را در ۶۱۳ از روی نسخه اصل منتجب الدین کتابت کرده است. بعدها این نسخه در اختیار شهید اول قرار گرفته و او از روی آن برای خود نسخه ای کتابت کرده است. نکته جالب توجه دیگر آن است که نسخه کتابت شده توسط شهید اول، بعدها در اختیار شهید ثانی قرار گرفته و او نسخه ای از این کتاب را برای خود کتابت کرده و نسخه کتابت شده توسط شهید اول بعدها اساس استنساخ های موجود اربعین منتجب الدین قرار گرفته است. نسخه ای از اربعین منتجب الدین در کتابخانه مجلس موجود است که در برگ آغاز آن یادداشت زیر آمده است:

هو: هذه اربعون حديثا عن اربعين شيخا عن اربعين صحابيا في فضائل سيدنا و مولانا امير المؤمنين علي بن ابي طالب صلوات الله و سلامه عليه تأليف الشيخ الامام السعيد نجيب الدين موفق الاسلام خادم حديث رسول الله صلى الله عليه و آله ابي الحسن علي بن عبدالله بن الحسن بن الحسين بن بابويه القمي قدس الله روحه رواية المفتقر الي غفور ربه محمد بن محمد بن علي الحمداني عنه و بخط الشيخ الشهيد رحمه الله تعالى قال المفتقر الي كرم ربه محمد بن مكي اني ارويه عن شيخي الامامين عبدالله بن عبدالمطلب بن الاعرج الحسيني و فخر الدين محمد بن الامام جمال الدين الحسن بن المطهر عن شيخهما جمال الدين عن والده سيد الدين عن مصنفه رحمهم الله تعالى و بخط الشيخ الشهيد الثاني رحمه الله يقول الفقير الي عفو الله تعالى و كرمه زين الدين بن علي العاملي اني ارويه عن شيخ الامام نور الدين علي بن عبدالعالي الميسي بسنده المذكور عن جامعه قدس الله ارواحهم اجمعين ثم يقول الفقير الي كرم الله تعالى محمد بن علي الشهير بالحياني عفي الله عنه اني ارويه عن شيخ الشيخ بهاء الدين محمد الجزيني عن شيخ الشيخ الجليل الشيخ زين الدين العاملي رحمه الله بسنده المذكور عن مصنفه رحمه الله عليهم الجمعين / برگ ۹۸/ ۱۱

۲) نسخه ای از کتاب خلاصة الاقوال في معرفة الرجال از نگاشته های علامه حلی در کتابخانه آستان قدس رضوی (فهرست، ج ۶، ص ۵۹۹) وجود دارد که در معرفی آن گفته شده که شخصی به نام احمد بن محمد بن محمد بن جعفر بن یوسف حسین عینائی آن را در دوم ذی قعدة ۹۴۹ کتابت کرده و شخصی به نام نور الدین بن فخر الدین نسخه را در ذی حجة همان سال با نسخه شهید ثانی که استنساخی از نسخه فخر المحققین فرزند علامه حلی بوده و گواهی مقابله ای از فخر المحققین که کتاب را نزد پدرش خوانده، مقابله کرده است. در همان فهرست، نسخه ای دیگر از این کتاب شهید معرفی شده که تصحیح شده و دارای علائم مقابله است و شخصی به نام محمود بن حسین خطیب رازی از کتابت آن در ۱۴ ذی حجة ۹۷۳ فراغت حاصل کرده است.

۳) در کتابخانه ملک نسخه های نفیسی از کتاب تهذیب الاحکام شیخ طوسی وجود دارد. از جمله نسخه ای به خط حسین بن عبدالصمد حارثی (متوفی ۹۸۴) که در سال ۹۵۵ کتابت شده و آن را با شهید ثانی مقابله کرده است. این نسخه از باب زکات تا جهاد است (فهرست، ج ۱، ص ۱۸۳). نسخه

ای دیگر نیز به خط عالم عاملی حسن بن سلیمان بن حسین بن محمد بن احمد بن حسن بن سلیمان عاملی است که در مشهد و در بیست و دوم جمادی الاولی ۱۱۱۶ کتابت شده است.

۴) آثار شهید اول. ۱۲

شهید ثانی و نظر وی درباره دولت صفویه

ظهور دولت صفویه و تاثیر آن بر مناطق شیعه نشین خارج از قلمرو عثمانی به دلیل در اختیار نبودن منابع کافی به صورت مدلل چندان مورد بحث قرار نگرفته است. همچنین از آنجا که آثار نگاشته شده در خارج از قلمرو صفویه نیز به دلیل خطر ساز بودن یاد صفویان برای مؤلفان آنها بوده، تصریح روشنی در آثار نگاشته شده در خارج از قلمرو صفویه نمی توان به آنها یافت. اما از آنجا که شناخت موضع علماء خارج از قلمرو صفویه نسبت به صفویه اهمیت فراوانی دارد باید به دنبال سرنخ هایی در آثار این دسته از عالمان بود. از جمله این عالمان شهید ثانی، به نحو حیرت آوری اشاره ای به صفویه و اینکه نظرش درباره آنها چیست، ندارد. اما قطعاً شهید که علاقه خاصی به تحولات ایران داشته، باید در آثار خود اشاراتی به صفویه هر چند به نحو غیر مستقیم آورده باشد. در هر حال آنچه که در این خصوص درباره آن اطمینان داریم آن است که شهید با حوادث ایران آشنایی دقیقی داشته و شاگردان او به ایران رفت و آمد نیز داشته اند.^{۱۳}

شهید ثانی در آغاز رساله کوتاه الحث علی صلاة الجمعة اشاره کرده که وی این رساله را به درخواست کسی (بعض الأوصاب) نگاشته و برای او فرستاده است. نظر من این است که شهید ثانی این رساله را به درخواست حسین بن عبدالصمد حارثی و بعد از مهاجرت او به ایران نگاشته است و آن را احتمالاً به وسیله ابن عودی یا شخص دیگری برای او فرستاده است. در این رساله که شهید آن را با عبارت اعلموا معاشراخوانا المسلمین آغاز کرده، به نظر نمی رسد که سوی کلامش، عالمان یا اهالی جبل عامل باشد بلکه وی سر سخن با عالمان ایران دارد. شهید در بخش پایانی این رساله کوتاه درباره بی توجهی انجام نماز جمعه و قول به وجوب تخیری این مسئله نوشته است:

«... فکیف یسع المسلم بعد ما یطرق سمعه هذه الاوامر ان یهمل هذه الفریضة العظیمة، ... و یخدهم بقول بعض العلماء إنها مشروطة باذن الإمام أو من نصبه و و نحو ذلك. و هذا قول ضعیف لا یعذر معتمده عند الله تعالی فی هذا الزمان، و خصوصاً بعد ما یطرق سمعه ما أوردناه من الأوامر المطلقة التي لم یرد لها مقید معتبر عند من تبصر».^{۱۴}

عبارت در این زمان، را باید اشاره به سیطره صفویه بر ایران دانست. همچنین شهید در رساله صلاة الجمعة، در بحث از دلائل قائلان به عدم وجوب نماز جمعه، ضمن رد آنها به مسئله دشواری های دینی که در سر راه برگزاری نماز جمعه وجود داشته اشاره کرده و با توجه به تغییر اوضاع سیاسی شیعه در روزگار خود استناد به این مسئله را در عدم برگزاری نماز جمعه بی وجه دانسته و می نویسد:

«و ما كان حق هذه الفريضة المعظمة ان يبلغ بها هذا المقدار من التهاون بمجرد هذا العذر الذی يمكن رفعه فی كثير من بلاد الايمان سيما هذا الزمان...».

به وضوح مشخص است که مقصود شهید ثانی از بلاد ایمان و برطرف شدن عذر پذیرش ولایت جائران در برپایی نماز جمعه، اشاره به ایران دارد.^{۱۵}

ابداعات نگارشی شهید ثانی

شهید ثانی در برخی از حوزه نگارشی، آثاری را به رشته تحریر درآورده که در سنت شیعی، تازگی داشته یا هنوز سنت دیرپایی از حیث نگارش در این حوزه ها نبوده است. معمول و سنت متداول در نگارش این آثار، بهره گیری از کتابی نگاشته شده در این حوزه بوده و مؤلف مطالبی بر آن می افزوده است. با همین شیوه، شهید ثانی کتاب منیة المرید فی أدب المفید و المستفید را با اساس قرار دادن کتاب الدر النضید فی أدب المفید و المستفید نوشته بدرالدین محمد بن محمد غزی (متوفی ۹۸۴) و کتاب تمهید القواعد را بر اساس کتاب التمهید فی تخریج الفروع علی الاصول نوشته جمال الدین ابومحمد بن حسن اسنوی (متوفی ۷۷۲) نگاشته است.^{۱۶}

روای محمد بن علی حیانی درباره شهادت شهید ثانی

شمس الدین محمد بن علی حیانی (زنده در ۹۶۵). دانسته های ما درباره این فرد اندک است و شیخ حر عاملی نیز شرح حال وی را ذکر نکرده است و درباره این که وی شاگرد مستقیم شهید ثانی باشد نیز محل تامل است. در مجموعه ای نفیس از رسائل مختلف عالمان امامیه که در دانشگاه تهران (کتابخانه مرکزی، شماره ۲۱۴۴) قرار دارد و تحت تملک تاج الدین حسین صاعد بن شمس الدین طوسی واعظ از عالمان عصر شاه عباس اول بوده، رساله ای توجه مرا به خود جلب کرد. رساله سی و چهارم مجموعه، رساله ای عربی است از محمد بن علی حیانی که مرحوم دانش پژوه به خطا آن را جبائی خوانده و در ادامه گفته که وی نیای شیخ بهایی (متوفی ۱۰۳۰) است که گفته اخیر وی نیز نادرست است.^{۱۷}

خواب حیانی در حقیقت بخشی از رساله بغیة المرید من الکشف عن احوال الشیخ زین الدین الشهید نوشته محمد بن علی بن حسن العودی الجزینی^{۱۸} بوده است. نسخه ای از کتاب بغیة المرید که در اختیار علی بن محمد عاملی بوده و در کتاب الدر المنثور از آن نقل کرده در این بخش ناقص بوده و عاملی خواب را از بر اساس نسخه ناقص خود نقل کرده و نام حیانی که در ابتداء خواب ذکر شده، نیاورده است.^{۱۹} این گزارش دلالت بر این دارد که عالمان ایرانی نسخه ای دست کم کاملتر از آنچه که در اختیار علی بن محمد عاملی در هنگام تألیف الدر المنثور در اختیار داشته، در دست داشته اند. ابن العودی نیز خود در ضمن کتاب بغیة المرید از حضورش در قزوین و سفر به مشهد سخن گفته است احتمالاً تاج الدین طوسی این نسخه را از روی نسخه ای از کتاب بغیة المرید استنساخ کرده باشد.^{۲۰}

گزارش لاهیجانی درباره شهادت شهید ثانی^{۲۱}

در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (کتابخانه مجلس سنا سابق ، به شماره ۵۱۲)، نسخه از کتاب مسالک الافهام شهید ثانی وجود دارد. در انتهای نسخه عبارتی از شهید ثانی در باب شرایط تألیف کتاب المسالک آمده که در نسخه های اساس چاپ کتاب موجود نیست و احتمالا در نسخه های دیگر کتاب که در چاپ کتاب از آنها استفاده نشده، نیز باشد. این گزارش را محمود بن محمد بن علی بن حمزه لاهیجانی گیلانی (متوفی بعد از ۹۹۴) شاگرد زین الدین که همراه وی در هنگام دستگیری در مکه بوده، نقل کرده است. فرصتی پیش آمد و نسخه را از نزدیک بررسی کردم. عبارت زیر که در یک مورد نتوانستم کمله نوشته شده را بخوانم، با آنچه که در منابع دیگر، این عبارت را از نسخه حاضر نقل کرده اند، تفاوت دارد.

«تم الجزء الثالث من کتاب مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام و اتفق الفراغ منه مع تراکم صروف الحدثان المکدرة للافکار و الاذهان الموجبة لمزید السهو و النسیان و من اطلع منها علی عشر العشر اقام عذری علی ما عیناه ان یقف فیہ علی خلل و سهوا و ... یوم الاحد عشرین شهر ربیع الاول سنة ثلاث و ستین و تسع مائة احسن الله ... فی بصر و عافیة علی ید مؤلفه الفقیر الی الله تعالی زین الدین بن علی بن احمد الشامی العاملی عامله الله تعالی و عفی عن سیئاته و وفقه لاکماله بمحمد و آله.

هذا آخر کلامه قدس الله سره و الحمد لله الذی وفقنا للفراغ من نسخه و جعل لنا اسوة حسنة بمصنفه حیث صنف الجزء الثالث و ما بعده الی آخر شرح زمان اختفائه من الطغاة البغاة لما قصدوه و دخلوا بیته و نهیوه و کان قدس الله سره هاربا من شرهم من جبل الی جبل و قرية الی اخرى و هذا الذی نفسه اشار به بقوله مع تراکم صروف الحدثان الی آخره و انا نسخه فی زمان اختفائی فانهم لما حبسوا الشارح رحمه الله و کنت ساعیا فی خلاصه، فحبسونی و اخذوه الی الروم و کان مدة حبس اثنتین و اربعین یوما، ثم اطلقت یوم العشرین من جمادی الاولى و کان یوم الجمعة و یوم النیروز سنة خمس و ستین و تسع مائة و کنت متظاهرا بمکة و حوالیها الی ان جاء خبر قتل الشیخ الشهید المبرور السعید فی ذی القعدة من السنة المذكورة، فقصدونی ثانیاً فهربت منهم و اختفیت و بعد الفراغ من الحج و العمرة علی الخفیة اشتغلت بكتابة الشرح و سافرت فی آخر سنة صفر من مکة المشرفة الی الطیبة و وفق الله تعالی لاکمال هذا المجلد غدو یوم الاحد لاربع لیال خلون من شهر جمادی الاولى سنة ست و ستین و تسع مائة بقلم احوج الخلق الی غفور ربه الغنی محمود بن محمد بن علی بن حمزه اللاهجانسی و الحمد لله وحده و صلی الله علی محمد و آله هذا آخر کلامه اصلح الله جمیع احواله و اورق اعصاب اعماله بمحمد و آله اجمعین آمین و فرغ من کتابته المذنب الخاطی غریق بحر المعاصی محمد بن الشیخ حسن بن علی لحسایمی مولدا و الاوالی ...»^{۲۲}

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- نمونه ای از این عالمان تاج الدین حسین بن شمس الدین صاعد طوسی است که شاگرد منصور به عبدالله راستگوی شیرازی از معاصرین غیاث الدین منصور دشتکی که شرحی بر تهذیب الوصول علامه حلی به نام الفوائد المنصوریه یا الفصول نگاشته و خود استاد روایی سید حسین بن حیدر کرکی بوده است (الذریعه، ج ۱۳، ص ۱۷۰) وی حاشیه ای بر شرح مختصر الاصول میر سید شریف جرجانی دارد که نسخه ای از آن که وی در ۹۶۹ در نزد استادش عبدالله راستگوی شیرازی خوانده، اینک در کتابخانه نواب (آستان قدس رضوی) موجود است (فهرست نسخه های خطی دو کتابخانه مشهد، ص ۴۵۶). همچنین در دانشگاه تهران، مجموعه ای به شماره ۲۱۴۴ وجود دارد که متعلق به تاج الدین حسین صاعد است و مجموعه ای جنگ وار است. برای گزارشی از این مجموعه بنگرید به: محمد تقی دانش پژوه، فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تهران، ۱۳۴۰ش / ۱۹۶۱)، ج ۹، ص ۸۰۴-۸۳۲. از دیگر نکاتی که درباره تاج الدین حسین به آن برخورد کردم، دو اطلاع در کتابخانه آیت الله مرعشی است. در آن کتابخانه (فهرست کتابهای خطی، ج ۲، ص ۱۰۱) نسخه ای از کتاب اثبات الله، (شماره ۴۹۱) نوشته میر فخر الدین محمد بن حسین حسینی استرآبادی (قرن ۱۰) معرفی شده که تاریخ تألیف آن سال ۹۷۱ (به حساب جمل برابر با کمله اثبات الله) است. این نسخه را تاج الدین حسین صاعد از روی نسخه مؤلف که در زمان حیاتش کتابت شده، استنساخ شده است. این نسخه با نسخه شماره ۳۴ از همین کتاب در کتابخانه آیت الله مرعشی تفاوت دارد و در آخر اضافاتی دارد. تاج الدین حسین صاعد اشاره کرده که این اضافات را از نسخه مسوده مؤلف نقل کرده است. در نسخه ای از کتاب تهذیب الاحکام شیخ طوسی در دو برگ آخر نسخه اجازه ای از تاج الدین حسین صاعد بجهت سعد الدین محمد انصاری کاشانی ساکن کربلا به تاریخ صبح دوشنبه ۲۸ جمادی الاولی ۹۹۴ در کربلا نوشته است (فهرست مرعشی، ج ۵، ص ۱۲۰).
- ۲- فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، جلد ششم (مشهد، چاپخانه توس، ۱۳۴۴)، ص ۱۷.
- ۳- سید محمد علی روضاتی، فهرست کتب خطی کتابخانه های اصفهان، جلد اول (اصفهان، ۱۳۴۱ش / ۱۳۸۲ق)، ص ۱۳۳.
- ۴- سید احمد حسینی، تراجم الرجال (قم، ۱۴۲۲)، ج ۳، ص ۴۴۵. با سپاس از استاد محترم آقای رضا مختاری که توجه مرا به این نکته جلب نمود.
- ۵- نسخه ای از کتاب روض الجنان فی شرح ارشاد الازهان به خط منصور بن حسن بن یوسف بن تاج الدین بن متوج بحرانی وجود دارد که آن را در ۹۸۷ استنساخ کرده است. وی این نسخه را اصل مقابله کرده است. در ادامه معرفی این نسخه گفته شده که محمود بن محمد بن علی بن حمزه لاهیجانی شاگرد شهید به کاتب اجازه ای داده است. بر همین اساس نسخه اصل احتمالاً متعلق به همین لاهیجانی بوده است. همچنین در ادامه از نسخه ای از کتاب الروضة البهیة شهید ثانی سخن رفته که الله وردی قلی ترکمان در ۹۵۹ از روی نسخه اصل مورخ ۹۵۶ برای محمود بن محمد بن

علی بن حمزه لاهجانی گیلانی کتابت کرده است. بنگرید به: فهرست نسخه های خطی دو کتابخانه مشهد (انتشارات فرهنگ ایران زمین، تهران، ۱۳۵۱ش)، ص ۴۵۷.

۶- متاسفانه در معرفی برخی از نسخه های کهن کتاب المسالک به این مطلب توجه نشده و چاره ای جز مراجعه به نسخه برای بررسی این مطلب نیست. بنگرید به: فهرست نسخه های خطی دو کتابخانه مشهد، ص ۴۷۶؛ فهرست نسخه های کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی، ج ۴، ص ۶، ۶۹-۷۰، ۱۱۱-۱۱۲، ج ۵، ص ۲۵-۲۶، ۲۶۸-۲۶۹ (نسخه ۱۸۹۵ متعلق به محمد بن علی بن احمد حرفوشی بوده است). در پایان نسخه مسالک الافهام (شماره ۱۳۲۸) کتابخانه آیت الله مرعشی نیز عبارتی مشابه از شهید ثانی وجود دارد (تم المجلد الثاني من هذه التعليق علی (ید) مصنفه العبد الفقیر الی عفو الله تعالی زین الدین بن علی بن احمد الشامی العاملی عامله الله تعالی بلطفه و... به بمنه... فی اوقات مختلف و احوال متفرقه مشوشه للقلوب و الافکار...) این نسخه را احمد بن محمد بن یوسف مقابی کتابت کرده و در حاشیه به خط شهید تصحیح شده است (فهرست، ج ۴، ص ۱۱۲).

۷- فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۶، ص ۶۱۲.

۸- این نسخه بعدها در تملک شخصی به نام محمد نصیر بن محمد زمان پوتبدانی در ۱۱۳۲ و عنایت الله حسینی در ۱۱۵۲ و سرانجام مرتضی بن محمد علی حسینی در ۱۲۵۱ بوده و اینکه در کتابخانه دانشگاه تهران نگهداری می شود (شماره نسخه ۲۱۸۱) است و برای توصیفی از آن بنگرید به: محمد تقی دانش پژوه، فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، (تهران ۱۳۴۰ش/۱۹۶۱)، ج ۹، ص ۸۷۱.

۹- همچنین درباره سماکی بنگرید به: آقابزرگ طهرانی، الذریعه، ج ۵، ص ۲۰۶-۲۰۷.

۱۰- الشهید الثانی، الرعاية فی علم الدراية، تحقیق عبدالحسین محمد علی بقال (قم ۱۴۰۸)، ص ۲۷۱. در مورد برخی از این نسخه، نسخه اصل از میان رفته اما نسخه ای که از روی نسخه شهید ثانی کتابت شده، اینک موجود است. از این گونه موارد، مجموعه ۴۴۴ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (فهرست، ج ۲، ص ۴۷-۴۹) است که مشتمل بر نه رساله از آثار شهید ثانی است. در آخر این مجموعه شیخ یوسف نجفی (شاگرد شاگرد شهید ثانی) که شاید کاتب مجموعه نیز باشد، اشاره کرده که نسخه را در چهارشنبه نهم ربیع الاول ۱۰۸۸ با اصل مقابله کرده است. گفته شده که نسخه اصل در اختیار شیخ محمد جبل عاملی بوده است و این نسخه از روی آن نوشته شده است. به احتمال قوی مراد از شیخ محمد جبل عاملی، محمد بن حسن بن زین الدین عاملی (متوفی ۱۰۳۰) باشد. برای شرح حال وی بنگرید به: افندی، ریاض العلماء، ج ۵، ص ۵۸-۶۱؛ سید حسن الصدر، تکملة امل الآمل، ج ۱، ص ۳۰۸.

۱۱- این نسخه از اربعین منتجب الدین رساله چهارم مجموعه ۱۵۲۵۴ است که در برگهای ۹۸ ب - ۱۱۸ الف قرار دارد.

۱۲- تمهید القواعد از آثار مهم شهید ثانی است که در محرم ۹۵۸ از تالیف آن فراغت حاصل کرده

است. نسخه ای مهم از این کتاب در کتابخانه ملی تبریز وجود داد که زمانی در تملک نواده شهید اول بوده است. فهرست نگار محترم در اشاره این تملک نوشته اند: یادداشتی از محمد مکی بن محمد بن الشمس الدین بن حسن بن زین الدین من سلالة الشریف ابی عبدالله الشهید محمد بن شرف الدین مکی ابن احمد بن محمد بن حامد بن طه المطلبی الحارثی الهمدانی الخزرجی الجزینی (در متن به خطا الجزینی) سنه ۱۱۷۳ (در متن ۱۱۷) مهور با مهری بسجج من ولد ابی عبدالله الشریف محمد بن مکی العاملی الشهید و یادداشتی بشرح آتی قد وهبت هذا الكتاب الی ولدی محمد بهاء الدین ابی المعالی بلغنی الله فیہ آمالی و کتب بیده شرف الدین بن محمد مکی الشهیدی سنه ۱۱۷۳ دیده می شود (فهرست، ج ۱، ص ۳۰۴). محمد مکی تلخیص گر شرح حال شهید اول به نام نسیم السحر است که متن آن به زودی منتشر خواهد شد. این نسخه احتمالا از همان نسخه های کتابخانه شهید ثانی است که نواده اش در الدر المنثور به آن اشاره کرده است. همچنین نسخه ای دیگر از کتاب تهذیب الاحکام شیخ طوسی در کتابخانه ملی تبریز (فهرست، ج ۱، ص ۳۰۷-۳۰۸) وجود دارد که تاریخ فراغت از کتابت کتاب النکاح آن شوال ۹۷۸ و باب التجارت آن شهر رمضان المبارک ۹۷۸ است از نسخه های کتابخانه محمد مکی عاملی مالک نسخه سابق بوده است. بر اساس نوشته فهرست نگاری (ج ۱، ص ۳۰۸) وی یادداشتی بر نسخه بدین شرح نگاشته است: ممن قد نظر فیہ افقر الوری مکی بن محمد شمس الدین بن ... محمد و هکذا الی الشهید محمد بن مکی قدس سره.

۱۳- یکی از شاگردان شهید ثانی به نام محیی الدین بن احمد بن تاج الدین میسی عاملی در ۹۵۳ - ۹۵۴ در مشهد اقامت داشته و در آنجا چهار رساله از آثار شهید ثانی را کتابت کرده است. در شرح حال این عالم عاملی اشاره ای دال بر مهاجرت یا اقامت وی در ایران نیست اما وجود این مجموعه خطی شاهد قاطعی از اقامت یک ساله وی در شهر مشهد است (حبیب الله عظیمی، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۷۵ش، ج ۱۳، ص ۲۹-۳۱ نسخه در اصل متعلق به کتابخانه صاحب روضات بوده است). برای شرح حال وی بنگرید به: افندی، ریاض العلماء، ج ۵، ص ۲۰۶؛ سید حسن الصدر، تکملة امل الامل، ج ۱، ص ۳۶۶. وی از شهاب الدین احمد بن خاتون عینائی و به واسطه زین الدین قفقانی از علی بن عبدالعالمی و از علی بن عبدالعالمی میسی به واسطه شهید ثانی نقل حدیث کرده است. بنگرید به اجازه ای که میسی به لاهیجانی در ۹۵۴ و در کربلاء داده است. مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۰۵، ص ۱۷۳-۱۷۴.

۱۴- زین الدین بن علی العاملی، الحث علی صلاة الجمعة، ثلاث رسائل فی الجمعة و صلاتها، تحقیق رضا مختاری (بی جا، ۱۴۲۰/۱۹۹۹)، ص ۱۰۴. شهید نخستین رساله خود در نماز جمعه یعنی صلاة الجمعة را در غره ربیع الاول ۹۶۲ به پایان رسانده است (سید احمد حسینی، فهرست کتابهای کتابخانه آیت الله مرعشی، ج ۵، ص ۱۵۹). بر این اساس گفته شیخ آقا بزرگ تهرانی که تاریخ پایان نگارش رساله الحث علی صلاة الجمعة را غره ربیع الاول ۹۶۲ ذکر کرده، نادرست است

و این تاریخ، زمان پایان نگارش رساله صلاة الجمعة شهید ثانی است. بنگرید به: ذریعه، ج ۱۵، ص ۷۱.

۱۵- همچنین شهید ثانی در آثار مختلف دیگر خود همان الگوی بیان شده توسط سید مرتضی در رساله العمل مع السلطان که الگوی فقهی فقهاء امامیه در تعامل با حکومت های وقت بوده، را در مورد صفویان البته بدون تصریح به نام آنها، در آثار فقهی خود ذکر کرده است. برای بحثی از این مسئله بنگرید به: سید محمد رضا موسویان، اندیشه سیاسی شهید ثانی رحمه الله (قم، ۱۳۸۲ش)، ص ۱۳۱-۱۵۷. در روزگار پیش از صفویه رسم بر آن بود که خطیب در هنگام خواندن خطبه یادی نیز از خلیفه وقت می کرده است. در دوره صفویه این رسم تغییر داده شد و خطیب به جای یاد از خلیفه وقت، از دوازده امام یاد می کرده است. برای این مسئله بنگرید به عبارت نقل شده از کتاب تفسیر سوره الروم نوشته عبدالاحد سیرجانی از عالمان عصر شاه طهماسب اول نقل شده در الذریعه، ج ۷، ص ۱۹۵-۱۹۶؛ علینقی منزوی، فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمد مشکوه، ج ۱، ص ۱۱۱-۱۱۲.

۱۶- مرحوم محمد تقی دانش پژوه در مقاله ای کوتاه با عنوان «القواعد و الفوائد للشهید بمثابة مصدر شیعی لمعرفة حکمة التشريع الاسلامی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره مسلسل ۸۸ (زمستان ۱۳۵۳ش/۱۹۷۵)، ص ۴۶ و شیخ آقابرگ (الذریعه، ج ۴، ص ۴۳۳) به مینا بودن کتاب اسنوی برای شهید در نگارش کتاب خود اشاره کرده اند. پیش از شهید ثانی، شهید اول نیز کتابی در این حوزه نگاشته که شروع مختلفی بر کتاب وی و شهید ثانی نگاشته شده است. شیخ طوسی ظاهراً کتاب الخلاف خود را این گونه نگاشته باشد اما من نتوانستم متنی که اساس کار شیخ طوسی بوده را شناسای کنم. علامه حلی کتاب تذکره الفقهاء خود را همین گونه و بر اساس کتاب المغنی ابن قدامه حنبلی نگاشته است. بعدها این گونه آثار یکی از مجادلات جدی اخباریان در بحث از اصولیان بوده است.

۱۷- محمد تقی دانش پژوه، فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، مجلد نهم (تهران ۱۳۴۰ش/۱۹۶۱م)، ص ۸۰۴-۸۳۲. مطلب مورد بحث در صفحه ۸۲۸ ذکر شده است. افندی (ریاض العلماء، ج ۲، ص ۳۷۷-۳۸۱) متن کامل خواب را نقل کرده اما متن وی با متن آمده در مجموعه دستور متفاوت است. در متن چاپ شده ریاض العلماء، نام حیانی به جیبانی تصحیف شده است.

۱۸- متأسفانه مطالب چندانی درباره ابن عودی دانسته نیست. می دانیم که وی تا بعد از ۹۸۰ در قید حیات بوده و در سال ۹۶۲ در راه سفر به خراسان در قزوین حضور داشته و نسخه ای از تمهید القواعد شهید ثانی را به عالمی ایرانی برای چند روزی امانت داده است. برای شرح حال وی بنگرید به: سید حسن صدر، تکملة امل الآمل، تحقیق حسین علی محفوظ و عبدالکریم الدباغ و عدنان الدباغ (بیروت، دار المورخ العربی، ۲۰۰۸/۱۴۲۹)، ج ۱، ص ۳۱۹-۳۲۰.

۱۹- الدر المنثور، ج ۲، ص ۱۹۲-۱۹۷ عبارت پایانی در متن افندی چند سطری افتادگی دارد و عبارت در متن الدر المنثور کامل است و با انجام ذکر شده در نسخه کتابخانه دانشگاه تهران یکی است.

۲۰- درباره اهمیت این خواب و تحلیل محتوی آن استاد ارجمند دون استوارت در مقاله خود با عنوان اعدام شهید ثانی توسط مقامات عثمانی مطالب سودمندی را آورده است. در کتاب معجم قری جبل عامل نوشته شیخ سلیمان ظاهر (۱۲۹۰-۱۳۸۰/۱۸۷۳-۱۹۶۰)، ج ۱، ص ۱۳۲-۱۳۴ اطلاعات خوبی درباره روستای بنی حیان که در نزدیکی مرجعیون قرار دارد، آمده و ظاهر از منبعی که به آن اشاره نکرده ابیاتی از شیخ شمس الدین محمد حیانی که به احتمال زیاد همین حیانی مؤلف رساله مورد بحث است، نقل کرده که در مدح اهل بیت است. ظاهر اشاره کرده که حیانی از عالمان قرن دهم هجری است.

۲۱- گزارش دیگری درباره شهادت شهید ثانی از عالمی ایرانی و معاصر شهید به نام عبدالاحد بن برهان الدین علی سیرجانی در دست است که تنها اطلاع ما درباره اثرش که این اطلاع در آن آمده، محدود به گزارش های شیخ آقابزرگ است. آقابزرگ در الذریعه، نسخه ای از کتاب تفسیر سوره الروم که در تملک میرزا محمد علی اصفهانی سبط حکیم مولی عبدالجواد خراسانی، یافته که نگارنده آن عبدالاحد سیرجانی است. این تفسیر فارسی به نام شاه طهماسب اول (متوفی ۹۸۴) نگاشته شده است. آقابزرگ در گزارش از محتوی آن نوشته است که تفسیر در آغاز منازعات میان شاه طهماسب و سلطان سلیمان قانونی (متوفی ۹۷۴) و به منظور ترغیب شاه طهماسب در نبرد با عثمانی نگاشته شده است. سیرجانی در مقدمه تفسیر خود گفته که مشغول نگارش تفسیری کامل بر قرآن به نام برهان دولتشاهی بوده که بخشی از آن را تا پایان سوره نساء انجام داده اما به دلایلی، دنباله نگارش تفسیر را رها کرده و به تفسیر سوره روم مشغول شده است. سیرجانی ادعا داشته که از نسل حمزه سید الشهداء است. (بنگرید به: الذریعه، ج ۷، ص ۱۹۵، پاورقی ۱). آقا بزرگ اطلاع بیشتری درباره محتوی کتاب تفسیر سوره الروم را در احیاء الدائر من القرن العاشر، ص ۱۱۷ در معرفی عبدالاحد بن برهان الدین علی سیرجانی آورده که بخشی از آن همان اطلاعات مندرج در الذریعه است. سیرجانی در بخشی از این تفسیر که به بیان مطاعن عثمانی ها پرداخته، خاطر نشان کرده که یکی از مظالم عثمانی ها حبس شیخ زین الدین عاملی در مسجد الحرام و فرستادن او از راه مصر به قسطنطنیه بوده و اینکه او را به مجرد اتهام به قتل رسانده اند در حالی که شهید تمام اتهامات وارده به خود را انکار کرده است. متأسفانه من هنوز نتوانسته ام اطلاع بیشتری درباره این شخص و کتاب وی بیابم. در کتاب مهاجرت علمای شیعه از جبل عامل به ایران در عصر صفوی نوشته آقای فرهانی منفرد (تهران، ۱۳۷۷) ص ۱۴۵، یادداشت ۱۱۰ و بخش منابع، ص ۱۸۵ گفته شده که نسخه ای از کتاب تفسیر سوره الروم در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است. با مراجعه مشخص شد که این مطلب نادرست است و حاصل اشتباه در فهم ارجاع مرحوم دانش پژوه در مقاله یک پرده از زندگانی شاه

طهماسب است که درباره این کتاب به فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۱۱۱ ارجاع داده اند. در فهرست، آقای منزوی نسخه ای از کتاب دوازده امام را معرفی کرده و گفته اند که در دوره صفویه، بر خلاف اهل سنت که در خطبه نماز جمعه نام سلاطین عصر را می برده اند، شیعیان به ذکر نام ائمه می پرداخته اند و این مطلب را مستند به نقل سیرجانی در کتاب تفسیر سوره الروم کرده اند که در الذریعه آن را معرفی کرده و این مطلب را از آن نقل کرده اند.

۲۲- عبارت متفاوت این نقل در منابع زیر نیز نقل شده است: الشیخ آقا بزرگ الطهرانی، طبقات اعلام الشیعة: إحياء الدائر من القرن العاشر، تحقیق علی نقلی منزوی (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۶ش)، ص ۲۴۲؛ مقدمه مختاری بر کتاب منیة المرید فی أدب المفید و المستفید (قم: مرکز نشر مکتب الإعلام الإسلامی ۱۳۶۸/۱۴۰۹ش)، ص ۱۴-۱۵. نسخه هایی از مسالک که این مطلب در آنها نقل شده است، جملگی استنساخ هایی از روی نسخه لاهیجانی است و لازم است برای چاپ مجدد کتاب مسالک الافهام تبارشناسی از نسخه های این کتاب بر اساس انجامه ها و اطلاعات دیگر نسخه های این کتاب توجه شود. متأسفانه در متن چاپ شده کتاب مسالک الافهام به تبارشناسی نسخه ها توجهی نشده و از نسخه حاضر (که در اصل متعلق به کتابخانه مجدالدین نصیری بوده) نیز استفاده نشده است. برای توصیفی از این نسخه همچنین بنگرید به: محمد تقی دانش پژوه و بهاء الدین علمی انواری، فهرست کتابهای خطی کتابخانه مجلس سنا، ج ۱، ص ۳۰۰-۳۰۱. آقا بزرگ (همان، ص ۲۰۳) اطلاعاتی درباره کاتب نسخه یعنی محمد بن حسن اوالی که از عالمان بحرینی بوده آورده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی